

Микола Кобилецький

ORCID: 0000-0003-0365-8513

Львівський національний університет імені Івана Франка
mkobyletskyj@gmail.com

Наталя Паславська

ORCID: 0000-0002-1450-9970

Львівський національний університет імені Івана Франка
npaslawska@yahoo.com

Правове регулювання податків і зборів у Київській Русі

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.15.1>

Legal regulation of taxes and fees in Kyivan Rus'

Abstract

In the IX–X centuries the first Ukrainian State — Kyivan Rus' — was formed. One of the features of the State of Kyivan Rus' was the collection of taxes, fees and other charges. In the early stages of Kyivan Rus, the collection of taxes, fees and other payments was poorly regulated.

The first information on the procedure for collecting taxes and fees and other payments is contained in chronicles, in particular the Primary Chronicle, which was created by Nestor of the Kyiv Cave Monastery. The term *dan* was used to refer to taxes, fees, and other payments.

The words *dan* and *danyina* denoted a general concept that included various reasons for imposing duties and their amounts. This term has two meanings, where, on the one hand, it means forced periodic payments, usually in favor of the state, and on the other hand, it means ordinary fees in the form of taxes. Therefore, some authors consider in this case “dan as a tax, in any case, dan” in many respects was a way of regulated collection of funds, taxes. This process was reflected in the gradation of large, heavy, and light payments (*velyka dan*, *dan tyazhka*, and *dan lygka*).

In-kind payments and metal money were used for payment. It is assumed that the metal money was Arab silver drachmas, Byzantine silver coins, and from the beginning of the XI century — silver coins from Western Europe, mainly German dinars.

The minting of its own coins began in Kyivan Rus' during the reign of the Great Kyivan Prince Volodymyr the Great. They were gold and silver pieces and hryvnias.

Princess Olha was the first to establish a tax collection procedure, namely, she introduced the rules for collecting *ustavs* and imposed *uroky* tribute. On the territory of Kyivan Rus', she set up warehouses called *stanovyshchi* and hunting grounds called *lovysycha*.

Thus, in the IX–X centuries, Kyivan Rus' formed and regulated a system of taxes and fees. Along with the tribute, Kyivan Rus' was known for the so-called *dari* and *tiahlo*.

The main objects of taxation were smoke and yardage. Therefore, taxes were calculated per yard or taxable person, or *tiahlo*.

The term *tiahlo* comes from the word *pull*, which meant the obligation to pay taxes, labor, and duties. *Tiahlo* had several meanings: the totality of the property of an individual family that was taxed and the totality of penalties imposed on certain activities. Later on, *tiahlo* was seen as a plot of land owned by a private person for which a tribute was paid, and peasants who lived on state *tiahlo* land were called *tiahlas*.

Prince Volodymyr the Great also donated a portion of the state's tax revenues and profits to the church. After Kyivan Rus' adopted Christianity in 988, the prince ordered the construction of a church in honor of the Mother of God, the Virgin Mary. The construction was completed in 996 and the church was called the Church of the Tithes, which was destroyed in December 1240 during the Mongol-Tatars' capture of Kyiv by Batu Khan. The chronicle says that after his prayer, Prince Volodymyr the Great said: "I give to this church of the Holy Mother of God a tithe of my wealth from my cities". This decision was the beginning of financial and material support for the church by the rulers of Kyivan Rus'.

The procedure for paying tithes for the church's benefit is contained in the church charter of Prince Volodymyr the Great.

The son of Volodymyr the Great, Grand Prince Yaroslav the Wise of Kyiv, continued his father's political course. He distinguished himself most of all in the field of law. His name is associated with the adoption of the first code of Ukrainian law, *Rus-skaya Pravda*, which regulated the procedure for collecting taxes and fees.

Keywords

Kyivan Rus', Ukrainian state, *Russkaya Pravda*, taxes, fees, *danyina*, *obrock*, sources of law

У VII–VIII століттях утворюється рання українська держава із центром у Києві, основою якої стає полянський племінний союз. Згадки про цю державу існують у різноманітних арабських, візантійських, франкських, германських та інших хроніках. Так, у датованому кінцем VIII століття *Житті Стефана Сурозького* йдеться про похід русів на чолі з вождем Бравлином на візантійську факторію в Криму. «Велика руська рать, — писав автор житія, — воювала тоді від Корсуня (Севастополя) до Корчева (Керча) у візантійських та хозарських володіннях, що стривожило обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу

не лише проти арабів, а й проти Русі. У 820 році арабський хроніст Ібн-Хордад-бех писав у *Книзі шляхів і країн* про участь русів у міжнародній торгівлі: «Якщо говорити про купців ар-Рус, — це один із різновидів слов'ян»¹.

У 838–839 роках відбувся візит посольства русів від імені держави Русь до Візантії (про це розповідає *Бертинська хроніка* єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди. У 839 році на прохання візантійського імператора Філофея послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. За свідченням Баварського географа, руси були головним незалежним народом на землях між хозарами й уграми. Уже через рік, близько 840 року, вони організували новий похід проти Візантії, спрямований на її малоазійську провінцію Пафлогонію і столицю провінції — порт Амастріда, описаний патріархом Ігнатієм у *Житті Георгія Амастрідського*².

Отже, у першій половині IX століття, задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об'єднання Русь, яке брало активну участь у міжнародній торгівлі та політиці³. У 860 році відбувся великий похід русичів на Візантію на чолі з князем Аскольдом, коли було взято в облогу Константинополь. Похід відбувся на 360 човнах⁴. Більшість учених одностаїні, що він завершився підписанням мирного договору. На думку дослідника Київської Русі Михайла Брайчевського, після цього Візантія змушена була рахуватись із молодістю київською державою, визнавати її політичним конкурентом і на додаток, очевидно, сплачувати більш-менш значний викуп чи контрибуцію. Окрім того, київський князь Аскольд та його дружина прийняли християнство⁵. У 860 році натомість шведські вікінги на чолі з князем Рюриком у Новгороді розпочали експансію на південь та встановили свою владу. Від нього розпочинає діяльність династія князів Рюриковичів⁶.

У 882 році новгородський князь Олег вбив київського князя Аскольда і проголосив Київ матір'ю городів руських. На думку українських дослідників, захопленню князем Олегом влади у Києві сприяли внутрішні фактори у самій Русі. Князь Олег, напевно, мав підтримку в Києві і спирався на місцеві соціальні групи, опозиційні київському кагану (тобто князю). Серед гасел, якими могла скористатися опозиція, на першому місці стояло, мабуть, християнство, принаймні формально. У 914 році Київська Русь за територією зрівнялася з Візантійською імперією та імперією Каролінгів, а в часи правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого перетворилася на найбільшу європейську державу. Міста Київської Русі — Київ, Переяслав, Чернігів та Новгород — відігравали важливу роль у державно-політичній системі, а також були важливими торговельними центрами⁷. Михайло Грушевський назвав Київську Русь першою формою української державності. Однією з ознак цієї держави було регулювання питань

¹ О. Щодра, *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття*, Львів 2016, с. 117.

² *Ibidem*, с. 117.

³ *Ibidem*.

⁴ М. Брайчевський, *Вибране*, т. 2. *Хозарія і Русь. Аскольд – цар Київський*, Київ 2009, с. 534.

⁵ *Ibidem*, с. 537, 578.

⁶ J. Melin, A.W. Johansson, S. Hedenborg, *Sveriges historia. Koncentrerad uppslagsbok: fakta, årtal, kartor, tabeller*, Stockholm 1997, с. 39.

⁷ *Літопис руський*, пер. з давньорус. Л. Махновець, Київ 1989, с. 12.

стягнення податків і зборів. Згадки про це можемо знайти на сторінках завершеної на початку XII ст. староукраїнської хроніки *Повість минулих літ* або, як її ще називають, хроніки Нестора. Відносно року 6367 (859) читаємо там: «Варяги прибули з-за моря та взяли данину з чудів та словенів, з мерів і весі, і з кривичів, але хозари взяли данину з полян, сіверян і в'ятичів, вони брали бо білій білочці з кожного димаря»⁸. Тут йде мова про чудь, мерю та весь — фіно-угорські племінні союзи та давньоукраїнські племена полян і сіверян.

Після вигнання варягів та їхнього «запрошення» панувати над деякими із цих племінних союзів сталося, як каже хроніка, таке:

Рік 6390 (882). [...] І Олег осів у Києві княжувати. [...] Цей Олег почав зводити міста і встановив податкові збори для словен, кривичів та мері. Він визначив, що Новгород мусив платити варягам 300 гривень за мир [...]. Рік 6391 (883). Олег пішов війною на деревлян, і коли він підкорив їх, то взяв з них по шкурці чорної куниці як данину [...]. Рік 6392 (884). Олег вирушив на сіверян і переміг їх і наклав на них легку данину, і заборонив їм платити данину хозарам⁹.

Про наступника Олега, Ігоря, читаємо таке:

Рік 6422 (914). Ігор пішов на деревлян і коли подолав їх, наклав на них більшу данину ніж Олег [...]. Рік 6453 (945). [...] Ігор почав правити у Києві у мирі з усіма народами. І настала осінь, він задумав лихе проти деревлян і захотів накласти на них ще тяжчу данину. [...] У цей же рік промовила дружина: «дружинники Свенельда добре забезпечені зброєю та кольчугами, а ми ходимо без нічого. Іди з нами, княже, збирати данину, і ти, і ми збагатіємо». І послушав їх Ігор, рушив він у деревлянську землю і захотів ще більшу данину з них ніж раніше, і він зі своїми мужами вчинили їм насильство. Коли зібрав її, то рушив назад до свого міста. Дорогою до Києва він задумався і сказав до дружини: «Ідіть із даниною, а я хочу повернутися та ще походити». Він відпустив дружинників і сам повернувся назад із кількома воїнами, бо прагнув володіти ще більшим. Коли ж деревляни почули, що Ігор ще раз прийшов, порадилися спочатку зі своїми князями: «Якщо вовк унадиться до отари овець, то порозтягає усіх, хіба що не вб'ють його, так само і цей, якщо ми не в'ємо його, то погубить нас». Вони послали до нього і спитали: «Чому ти прийшов знову? Ти вже отримав усю данину». Але Ігор не послушав їх, тоді вийшли деревляни з міста Іскоростеня і побили до смерті князя з дружиною¹⁰.

Для позначення стягнень на користь держави та правителів у всіх згаданих вище місцях староукраїнського тексту хроніки Нестора використовують слово *дань*. Чи то йшлося про колись ворожі, а тепер підкорені племінні союзи (деревлян, сіверян), чи про об'єднані (словен, кривичів, мері), термін, що означав обов'язкову сплату данини, залишався той самий — *дань*. В Київській Русі це поняття використовуватимуть ще кілька століть.

У *Повісті минулих літ* немає відомостей, що відбувалося з виплатами, які поляни сплачували хозарам. Нема також жодної згадки про данину полян Олегові — можливо це спричинено тим, що саме цей племінний союз, який розташовувався

⁸ *Ibidem*, с. 12.

⁹ *Ibidem*, с. 13–14.

¹⁰ *Ibidem*, с. 30.

навколо Києва, найтісніше був пов'язаний із пануванням київських князів. Імовірно також, що платіжне зобов'язання полян перед Олегом просто перейшло до князя як подарунок, так званий дар, або на підставі договору¹¹.

Слово *данина* позначає певне загальне поняття, яке містить різні підстави накладання повинностей та їх розміри. Цей термін має щонайменше два значення: з одного боку це примусові періодичні виплати, зазвичай на користь держави, а з іншого — звичайні збори у вигляді податків. Тому деякі автори розглядають у цьому випадку дань як податок. Сіверяни і поляни були в іншій ситуації. Уже через своє географічне розташування вони ще задовго до цього жили під загрозою степових народів: тут ця данина хозарам мала характер двоїстих відносин, з одного боку викупу, а з іншого — захисту від нападів. Можна припустити, що в середині самих племінних союзів або їхніх центрах зазвичай теж застосовували стягнення плати на користь адміністрації. У будь-якому разі існування дані у багатьох відношеннях уже мало місце до регулярного збору коштів, податків. Цей процес відображався насамперед у градації великої, важкої та легкої сплати (велика дань, дань тяжка, дань легка)¹².

Підстави для оцінювання розміру та величини данини відрізнялися. Про хозар відомо, що вони стягували з племінних союзів полян та сіверян по білячій шкурці з кожного будинку з димарем («по білій вивірці з диму»). Це свідчить про встановлення розміру податку залежно від житла. З іншого боку відомо, що князь Олег зібрав із деревлян по одній парі хутра куниці — «по чорній куниці». З урахуванням її вартості таке стягнення суттєво більше обтяжувало населення. На переможеного завжди накладали більший податок аніж на того, хто капітулював. Відповідно чим довше тривало протистояння між воюючими сторонами, то більшою була данина. З радимичів Олег вимагав по шелягу й таку саму суму вони сплачували раніше. Цьому твердженню суперечать однак витяги із хроніки за 959 та 964 роки, де йдеться про оподаткування в'ятичів за димом та ралом, тобто про стягнення коштів на місці. Хозарські джерела не містили відомостей про радимичів; імовірно мова йшла не про їхні первісні землі, а про переселенців, які проживали на території сіверян. Сіверяни та радимичі — колоністи, які мешкали на межі зі степом, і цілком імовірно, що сплата дані як викупу існувала. Ні хроніка Нестора, ні хозарські джерела не повідомляють про підкорення хозарами якихось староукраїнських племен.

Якими саме були ці житла — спірне питання. Історик Ростислав Лашенко ставить під сумнів твердження, що в той час дим як складову господарства або предмет, що вже набув особливого економічного значення, асоціювали із родинно-господарськими зв'язками. На його думку староукраїнське населення проживало у житлах зі спільними вогнищем та димарем¹³.

Тут уже йдеться про сплату грошового стягнення, хоча достеменно невідомо, якій конкретно валюті відповідала ця монета. Цілком можливо, що так називали будь-які іноземні металеві гроші, що були в обігу в тогочасній Київській Русі. Припускають, що це були арабські срібні драхми, які стрімко просочувалися

¹¹ Р. Лашенко, *Лекції по історії українського права*, Прага 1923, с. 108.

¹² *Ibidem*, с. 109.

¹³ *Ibidem*.

торгівельними шляхами в Русь, а можливо, що це відбувалося разом із проникненням на ці землі візантійських срібних грошей. Згодом, точно не у 885 році, а лиш на початку XI століття, в Київській державі з'явилися срібні монети із Західної Європи, значну кількість яких становив німецький динар. Карбування власних монет розпочалось у Київській Русі в часи правління Володимира Великого. Ними були золотники і срібники. Цікаво, що платіжні зобов'язання легко змінювались залежно від правителя та державного устрою, часто за згодою платників податків¹⁴.

Наступник Олега Ігор забажав вдруге стягнути податок із деревлян, які вже до того сплачували важку данину. Зазвичай так не чинили, а його насильницька смерть — наслідок незаконних дій при зборі¹⁵.

Лише в одному випадку встановлення данини чітко вказано її розмір: у рішенні Олега, що Новгород зобов'язаний сплачувати 300 гривень за збереження миру. Цей податок виплачували аж до смерті Ярослава у 1054 році. Варто зазначити, що тут названо типову лише для Київської Русі грошову одиницю — гривню. У цей період вартість вимірювали в хутрі (тут зазначені хутро білки та униці), іноземних монетах та давньоукраїнських одиницях — гривнях. Хочу підкреслити, що ціна цих шкур мала точні відповідники еквівалентні гривні та іншим грошам, які були в обігу.

Стягненням данини займалися виключно правителі. Згідно з даними праці *Про управління імперією*, написаної у середині X століття візантійським імператором Костянтином Багрянородним, київський князь вирушав щороку в листопаді у супроводі своєї дружини до оподаткованих земель та стягував данину у вигляді шкур або грошей. Із посольством до даного імператора у 957 році перебувала княгиня Ольга. Такий збиральницький похід, або полюддя, означав для пересічного населення додаткове навантаження у вигляді надання нічлігу, забезпечення харчами людей та коней і побутового обслуговування. Князі зі своєю свитою подорожували так впродовж цілої зими та поверталися до Києва лише у квітні, коли крига на Дніпрі танула. У червні вони зазвичай споряджали цілий флот із човнів по Дніпру до Царгорода (Константинополя). Там продавали частину натуральної данини та інші товари, як мед чи віск. У таких торгових містах, як Ітілі, столиці Хозарської держави на нижній Волзі, теж існували їхні ринки збуту. З цих продажів купці отримували срібло, золото та вироби з цих металів, а також скло, парчу, шовк, килими, вино, фрукти з півдня, спеції та багато іншого. Така торгівля переростала одночасно у сталу функцію держави. Дані торговельні угоди також регулювались договорами Київської Русі із Візантією — у 907, 911, 944 та 971 роках¹⁶.

Залишок данини розділяли князь та його дружина, яка по-перше, слугувала йому як апарат управління, а по-друге, була військовою силою і у такий спосіб сприяла утворенню правлячого прошарку населення. До них відносились дружинники і бояри, з яких формувалися апарат управління і збройні сили.

¹⁴ *Енциклопедія історії України*, т. 1. *Україна-Українці*, кн. 2, Київ 2019, с. 69.

¹⁵ *Ibidem*, с. 67.

¹⁶ М. Котляр, *Договори Київської Русі з Візантією*. *Енциклопедія з історії України*, ред. В. Смолій, Київ 2004, с. 43.

Князівська влада сформувала податкові відносини між правителями з їхнім оточенням та підкореним у дофеодальній формі залежності населення від правлячих кіл. Такі відносини почали поступово перетворюватися на законодавчо-нормалізоване оподаткування населення державою, основою якого стало стабільне та регулярне стягнення данини.

Данина, яка стягувалась на користь князя, деякий час залишалась основним джерелом доходу для потреб його та дружини, а водночас із розширенням державного апарату і збройних сил поставала потреба у впровадженні додаткових коштів та повинностей. Перші податкові платежі справлялись особисто князями, які з настанням зими кочували із двором та дружинами, перебували на утриманні платників податків¹⁷. Після розплати за жорстоке вбивство Ігоря Ольга наклала на деревлян «ще важчу данину, дві третини йшли до Києва, а одна — до Вишгорода для Ольги, бо це було її місто. І Ольга з сином та дружиною рушила по деревлянській землі і встановила устави та затвердила оброки. І там були її сховища та ловища [...]». Трохи згодом, «у році 6455 (947) вирушила вона до Новгороду і встановила на Мсті погости і данину, і на Лузі погости і оброки. І у цілій землі були її ловища, і погости, і знаки, і місця»¹⁸. Починаючи із остаточно переможеної деревлянської землі, Ольга встановила процедуру стягнення податків, а саме ввела в дію правила стягнення устави та наклала данину уроки. У деревлянській землі вона облаштувала також складські приміщення, становища та мисливські угіддя, ловища¹⁹. Із джерел достеменно невідомо, чи лише важку деревлянську данину ділили на три частини, а інші ні, та чи існувало щодо цього якесь правило. Проте це можна встановити з допомогою *Повісті минулих літ*. Дві третини йшли на загальнодержавні потреби, одна — князю, очевидно на утримання двору та дружини. Сплату двох третин на користь Києва розглядають як фінансування передбачених державних цілей. Починаючи із Новгородської землі, на річках Мста та Луга, тобто за межами традиційного маршруту полюддя, створили погости та стягували щорічні данину та оброки. У давньоукраїнських джерелах уперше поряд із поняттям *данина* з'являється термін *оброк*. У пізнішу епоху обидва використовувалися на позначення зобов'язань із різними особливостями: данина — це публічний податок на державу, а оброк — приватна грошова або натуральна виплата правителю, натуральна або грошова рента, тобто податок безземельних селян їхнім господарям. При цьому правитель як головний феодал міг самостійно збирати оброк зі своїх угідь. По всій країні за наказом Ольги з'явилися погости. Це були місця, де князі могли переночувати (погостити), та одночасно пункти збору данини. Обов'язкові до сплати стягнення пов'язані були із прийомом, ночівлею та утриманням князя або його службовців²⁰.

Погости були першими територіальними центрами стягнення та подальшого зберігання майна і податків, а пізніше — податковими та адміністративними

¹⁷ М. Шевердін, *Становлення і розвиток прямого оподаткування в Київській Русі (IX–XIII ст.)*, «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право» 22, 2013, ч. 2, т. 1, с. 121.

¹⁸ *Літопис руський...*, с. 35.

¹⁹ М. Кучерявенко, *Курс налогового права. В шести томах*, т. 1. *Генезис налогового регулирования (в двух частях)*, ч. 1, Харьков 2002, с. 322.

²⁰ Р. Конта, *Податкова реформа в Київській Русі періоду правління княгині Ольги*, «Етнічна історія народів Європи» 24, 2008, с. 41–44.

округами. Князівський контроль за збором данини призвів до перших спроб адміністративно-територіального поділу Київської Русі. По цілій країні знаходилися князівські ловища, що тягнуло за собою додаткові зобов'язання на населення під час князівських ловів. Наприкінці йде мова про спеціальні знаки. Ймовірно малося на увазі позначення власності. За правління Ольги у княже володіння перейшла очевидно велика кількість земель, тобто вотчина, земля у спадок, яку позначали особливими відмітками. На думку Михайла Брайчевського княгиня Ольга впроваджувала порядок сплати податків, зборів та відробітків²¹.

Отже, у Київській Русі в IX–X століттях була сформована та функціонувала система податків та зборів, про що свідчать історичні джерела. Основним видом податку із залежних верств населення Київської Русі була данина. Князівський контроль за її збором, як вже згадано, призвів до перших спроб адміністративно-територіального поділу Київської Русі²².

На думку Йозефа Кулішера, погостом були ринкові або церковні площі, де велася торгівля. Звідси і назва *погост* від *гостиба* — торгівля²³. Існує також інше пояснення походження цього поняття — від слова *гості*, які наносили візит князю під час його щорічних об'їздів та збору данини й відповідали за збут надлишкових товарів. При цьому термін *погост* майже не пов'язаний із гостюванням князівських слуг, під час якого вони збирали данину із підкореного населення. Набагато чіткіше він підкреслює фіскальну сферу, де гостями називали збирачів податків²⁴. Населення було змушене забезпечувати князівських службовців продовольством, а система погостів походить від слова *гість*. Ці так звані гості перенаправляли частину податків у торговельну сферу та експортували, завдяки чому невдовзі утворився прошарок великих купців. На нашу думку ці твердження мало переконливі. У той час ні торгівля, ні гості здалеку не мали нічого спільного зі збором данини. Складно також довести, чи у збиранні данини брали участь якісь особливі особи, данники, оскільки обидва принципи тісно пов'язувалися та доповнювали один одного не лише на практиці, але й у правовій свідомості середньовічного населення²⁵. Саме погости були основою великої системи державного управління, яку київські князі створили у X столітті та пізніше застосували на фіно-угорських територіях на півночі, що входять до сучасної Російської Федерації. Кожен такий пункт з усіма прибудовами та укріпленнями функціонував, на противагу селам та іншим поселенням, як окрема мікро-держава, яка перебувала над корінним населенням селянських общин (верв, мир). При цьому все одно залишався зв'язок із Києвом, тобто державою у широкому сенсі цього поняття. Кожен погост поєднувався із сусідніми і разом вони утворювали структурну форму відносин столиці та віддалених територій на периферії. Ольга своїми заходами не ліквідувала повністю полюддя, тобто об'їзду

²¹ М. Брайчевський, *Твори*, т. 1. *Суспільно-політичні рухи у Київській Русі. Історична думка в Київській Русі*, Київ 2004, с. 136–139.

²² О. Толочко, П. Толочко, *Україна крізь віки*, ред. В. Смолій, т. 4. *Київська Русь*, Київ 1998, с. 139.

²³ J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, т. 1. *Das Mittelalter*, München 1971, с. 105.

²⁴ J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, т. 2. *Die Neuzeit*, München 1971, с. 27.

²⁵ V. Gittermann, *Geschichte Russlands*, т. 1, Frankfurt am Main 1988, с. 42–43.

правителем і його свитою територій з метою збору податків. Воно було тісно пов'язане з існуючими опорними пунктами. Навіть у XII столітті деякі джерела згадують про князівське полюддя²⁶.

Поряд із даниною у Київській Русі були відомі так звані дари і поклони, які були винагородою князя за захист та підтримку краю. Дари відрізнялися від данини розміром та характером збирання, оскільки були меншими за суму від данини, збирались не князями та їх службовцями, а саме платниками податків, а потім доставлялись князю, а також у випадку вступу князя на престол²⁷.

Син Ольги Святослав суттєво не змінив існуючого порядку у зборі данини. У хроніці написано про це так:

У році 964 [...] і подався він [Святослав] до Оки та Волги і потрапив до в'ятичів і сказав до них: «Кому платите данину?». Вони відповіли: «Даємо хозарам по шелягу від рала». У році 6473 (965) Святослав рушив на хозар [...]. У році 966 Святослав перемиг в'ятичів і наклав на них данину²⁸.

У 964 році з'являється важлива вказівка на нову основу для обчислення розміру податків, тобто плуг або рало — найстаріше знаряддя давніх слов'ян для обробки поля. Рало — це покритий залізом гакоподібний дерев'яний плуг, який використовували у степовій та лісостеповій зонах. Це свідчить про сільсько-господарський спосіб життя староукраїнських племен та інших народів, які входили до складу Київської Русі.

Вирішальні моменти прояву староукраїнської системи оподаткування пов'язані однак із правлінням сина Святослава, князя Володимира. В уривку літопису із 981 року читаємо: «У тому ж році здолав він в'ятичів і наклав на них данину із плуга, яку брав його батько»²⁹. Тут немає нічого принципово нового, лише те, що в давньоукраїнському літописі йде мова не про данину з рала, а з плуга. Останній є словом запозиченим з німецького терміну *Pflug*, яким позначають плуг із брусів або лемішний плуг. Тут йде мова про рало з полозом, яке обладнували залізним лемешем. Проте виникає питання, чи плуг як плуг чи рало був предметом, що визначав розмір оподаткування окремих господарств, чи вже розпочався процес врегулювання стягнення єдиного земельного податку. Немає жодних створених у цю епоху джерел, які би таке засвідчували. По суті мова йшла про окремий земельний наділ, якого самостійно обробляв його власник. Під терміном *плуг* мали на увазі знаряддя для обробки поля, яким володіла вже окрема сім'я; у такий спосіб виділяли окремі земельні наділи із великих сімей та общин, що розпалися.

Основними об'єктами оподаткування були дим та дворище. Відтак податки обчислювались в розрахунку на кожний двір або оподатковану особу, тягло. Термін *тягло* походить від слова *тягнути*, що означало обов'язок сплачувати податки, відробляти повинності. Тягло мало декілька значень: сукупність майна

²⁶ E. Donnert, *Das altostslawische Großreich Kiev. Gesellschaft, Staat, Kultur, Kunst und Literatur vom 9. Jahrhundert bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2012, с. 79–81.

²⁷ М. Кучерявенко, *Курс...*, с. 323.

²⁸ *Літопис руський...*, с. 38.

²⁹ *Ibidem*, с. 39.

окремої родини, яка обкладалась податком, і сукупність стягнень, що накладалися на певну діяльність. У подальшому тягло розглядалось як ділянка землі, що перебувала у володінні приватної особи, за яку сплачувався оброк, а селяни, які перебували на державній або тяглій землі, називалися тяглами³⁰.

Князь Володимир Великий надав частину доходів із податків та прибутків держави на користь церкви. Після прийняття Київською Руссю християнства він наказав звести храм на честь Богородиці. Будівництво завершили у 996 році. Із літопису відомо, що

після своєї молитви князь Володимир Великий сказав так: «Я даю цій церкві святої Матері Божої десяту частину від мого статку із моїх міст». Потім написав прокляття та поклав його на підлогу і промовив: «Хто коли-небудь порушить це, нехай буде проклятий». І він дав десятину Анастасію з Корсуня³¹.

Саме це рішення стало початком фінансової та матеріальної підтримки церкви правителями Київської Русі. Із наданої частки у князівських доходах утворився власний канал церковного фінансування. Таким чином в Русі не існував персональний податок на церкву, але фіскальна десятина, тобто десять відсотків князівських доходів, які передавали церкві. Детальнішу інформацію про це надає нам *Статут Володимира Святославича про церковних людей і про десятини і суди єпископські*:

І після того, як після кількох років я заклав храм Пресвятої Богородиці і дав пречудесній Богородиці та пресвятому Спасителю десятину з цілої землі руської, з кожного двору по грошу, і за кожен рік з будинку по десятині з кожної отари і з кожного поля. І пізніше прочитав я грецький Номоканон і знайшов у ньому, що ні князям, ні боярам не вільно вирішувати ці судові справи та спори³².

Трохи далі, у статті 9, розміщений перелік справ переданих у відання церковного суду. Це були: свавільні розлучення, неморальні зв'язки чоловіка та жінки, порушення подружньої вірності, викрадення дружини, згвалтування, спір між чоловіком та дружиною про власність, шлюб між членами родини та під час вагітності, відьмацтво, образа прокльонами, чарівництво талісманами, отруйні трави, ересь, укуси під час бійки, побиття батька та матері, бійка між братом та сестрою й сварки за спадщину. Тут спостерігаємо передачу низки сімейних та кримінальних правопорушень під юрисдикцію церкви³³. Таким чином вона перебирала на себе частину функцій сім'ї та общини, які пов'язані з утворенням і функціонуванням сім'ї та такими соціальними конфліктами, що не загрожували правлячим колам. Передача певних мирських за своєю суттю справ у відання церковного судочинства була не лише політичним та юридичним актом, а й заходом для встановлення фінансової безпеки церкви. Так вона отримувала дохід із штрафів та інших стягнень.

³⁰ М. Кучерявенко, *Основи налогового регулирования*, Харьков 1996, с. 17.

³¹ *Літопис руський...*, с. 70.

³² *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*, Харків 2014, с. 40.

³³ І. Усенко, *Статут Князя Володимира Святославовича*, [в:] *Велика українська юридична енциклопедія*, т. 1. *Історія держави і права України*, Харків 2016, с. 696.

По суті, у заходах князя Володимира йшлося про десяту частину податків та стягнень на користь церкви, а також про надання їй власного доходу за допомогою запровадження власного судочинства. На той час духовенство економічно не мало власного майна, тому залежало від асигнувань і милості та волі князів. Тому церква була матеріально зацікавленою у постійному та безперебійному надходженні коштів. Чинovníки та інші високопосадові особи не діяли від свого імені, а за дорученням князів.

У тексті церковного статуту Володимира Великого містяться події з різних історичних періодів. Встановлення десятини у 996 році стало основою для статуту написаного приблизно до 1011 року. Спостерігаємо, що наприкінці його правління десятина поширилася на усі єпископські двори та всю територію Київської Русі. Одночасно сформувалася церковна юрисдикція як така. Статут доопрацювали у XI–XII століттях у питаннях зміцнення та розширення церковної структури. До нього включили перелік справ, які входили до юрисдикції церковного суду, та значно доповнили структуру статуту³⁴.

Загалом статут Володимира дійшов до нас на двохсот рукописах із різних періодів (XII–XVIII століть), які багато в чому відрізнялися між собою, зокрема щодо сплати податків та зборів на користь церкви. У цьому церква та держава займали спільну позицію. Виділяють сім редакцій статуту створених упродовж XII–XVI століть³⁵.

Наступний політичний крок Володимира Великого щодо системи зборів стосувався проблеми так званої вири. У літописі є такий уривок датований 996 роком:

Володимир жив у страху Божому і запанували розбійники, тоді мовили до нього єпископи: «Дивися, онде розбійники помножилися. Чому ти не караєш їх?». Він відповів: «Я боюся гріха». Вони ж йому на те: «Ти поставлений Господом карати злих та обдаровувати добрих, і тобі написано, карати розбійників, звичайно, не без суду». Тоді відмінив Володимир виру та став карати злочинців. До нього знову прийшли єпископи та старці: «Зараз багато воєн, ліпше хай гроші з вири підуть на коней і зброю». Відповів Володимир: «Хай буде так». І Володимир жив так, як установили його батько та дід³⁶.

Син Володимира Великого, князь Ярослав Мудрий, продовжував політичний курс батька. Найбільше він відзначився у сфері права. З його іменем пов'язано прийняття першого українського кодексу — *Руської Правди*. Для нашої теми особливо важливим є те, що у цьому документі повністю змінили та диференціювали принцип стягнення штрафів на користь держави.

На думку українських науковців скасування смертної кари для злочинців та розбійників призвело до введення нового покарання, потоку та розграбування, тобто конфіскації власності та продажу у рабство, включно з жінками та дітьми, про що є відомості також в статті 7 поширеної редакції *Руської Правди*. Стягнення коштів на користь держави найкраще відповідало меті внесення цих змін до

³⁴ *Ibidem*, с. 695.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Літопис руський...*, с. 71.

системи покарань. Там йде мова про виру на користь фінансового забезпечення князівського двору і відповідно держави³⁷. У короткій редакції *Руської Правди* наведено цілий перелік вир та грошових штрафів, продажів. У *Руській Правді* було врегульовано розміри грошового і харчового утримань, які мали надходити князівським службовцям за стягнення вири.

У *Правді Ярославичів* огнищанина, найвищого князівського чиновника, захищала вира у розмірі 80 гривень (стаття 19). За смерть соціально найнижчої, а також залежної або невиліної людини накладали не виру, а штраф від 5 до 12 гривень (статті 25, 26). Між іншим Ярославичі скасували кровну помсту та залишили грошові стягнення. У *Правді Ярославичів* закріплено також випадок колективної відповідальності: «[...] якщо під час нападу вб'ють огнищанина, а вбивцю не знайдуть, то ціла громада, де лежить голова, буде платити виру» (стаття 20). Таку виру, сплачену колективно, називали дикою. Вона означала обов'язок забезпечення притягнення до кримінально-правової відповідальності за шкоду³⁸.

Щоб пояснити величину гривні в XI столітті, розглянемо наведені у статті 28 *Короткої Правди* компенсації за вбитих або викрадених тварин, тому що розміри виплати відповідали тогочасним ринковим цінам: за князівського коня треба було заплатити 3 гривні, за селянського — 2, а за бика — 1. Якщо прийняти це до уваги, можна зрозуміти, що суми вири та штрафів були неймовірно великими і таким чином становили значне джерело князівських доходів³⁹.

Зрештою у короткій редакції *Руської Правди* є положення про те, що населення тої чи іншої території зобов'язувалося забезпечувати князівського службовця усім необхідним — продовольством, грошима, конями та кормом, що звичайно стосувалося його помічників. Тут йде мова про уроки для вірника — збирача вири (податків), службовця, який їздив по землях та збирав віри, а можливо також штрафи та інші податки, викопуючи при цьому за потреби адміністративні та судові функції. Це закріплено у статті 42 короткої редакції *Руської Правди*⁴⁰. Цей припис нагадує старе полюддя — об'їзд князем та його свитою земель і збір податків. Проте тут представлено службовця, для якого очікувану суму вже нормовано та пораховано, навіть із врахуванням часу. Цей збір не міг бути самовільним. У тексті *Руської Правди* не зазначена чітко територія для збору вірника. У будь-якому разі мова йшла про значне територіальне об'єднання, як волость, погост або верв. На нашу думку те, як громада розподіляла усю данину між кожним, було завжди її справою.

Із іменем Ярослава Мудрого пов'язано не лише *Руську Правду*, а й другий великий нормативно-правовий акт — *Статут князя Ярослава про церковні суди*, який містить детальніший опис асигнувань на церкву. На думку українських вчених платниками податків виступали не окремі люди, а цілі мири, як групи співгромадян об'єднаних спільною даниною та відповідальністю за внутрішній порядок⁴¹.

³⁷ *Правда Руська...*, с. 53.

³⁸ *Ibidem*, с. 45.

³⁹ *Ibidem*, с. 11.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 19.

⁴¹ *Ibidem*, с. 6–9.

Дискусійним залишається питання, чи у середині XI століття діяв розподіл податків у племінних союзах та їхні різні рівні данини. Більшість дослідників указує, що територіальний поділ на племінні союзи зник як такий у 1054 році, разом зі смертю Ярослава та поділом усіх земель між п'ятьма синами та онуком. Таким чином утворилися нові адміністративно-територіальні одиниці, які вже не мали нічого спільного з колишнім поділом на племінні утворення⁴². Між братами було поділено старі та нові області, з найбільшими містами-замками усередині. Ярослав Мудрий керувався при цьому подвійним міркуванням: поділив усі землі між синами, об'єднавши систему відносин за принципом синьйорату, тобто старшинства, із пропорційною прибутковістю цих частин. Що старший був князь, то багатшою була область його правління, волость, яку отримав. Підставою для такого нового поділу було переконання, що країна належить цілому князівському роду, при чому найстарший має право на велике князівство Київське, інші повинні йому підкорятися, а він своєю чергою гарантувати їм батьківську турботу. У такій системі великокняжий престол повинен належати не сину правлячого князя, а його наступному за віком братові.

У 1097 році на Любецькому з'їзді князів було вирішено, щоб кожен тримав землю, яку отримав від батька. Без сумніву протягом усіх змін податки чи данину постійно пристосовували та урівноважували, а також ділили між собою удільні князі із великим князем Київським. У загальній свідомості населення повинно було зникнути переконання у тому, що данина — примусовий платіж нав'язаний згори. Замість нього мало утворитися уявлення про сплату податків як спосіб упорядкування економічної залежності між правителями та людьми, князями та підлеглими.

За правління князя Володимира Мономаха зроблено спробу відновлення централізації Київської Русі та проведено ряд реформ. Зокрема, до часу його правління відносять прийняття поширеної редакції *Руської Правди*⁴³. Її текст було значно збільшено, але залишились попередні покарання та податки і збори, які стягувались на користь князя й держави. Новелою згаданої редакції стало положення про судові стягнення як важливе джерело князівського доходу, за рахунок якого фінансували потреби держави. Вони називались залізними грошима (за застосування ордалії) (стаття 86), судовим збором (стаття 107) та присяжними грошима (стаття 109). Пізніше у поширеній редакції є положення, які вказують на існування непрямих податків – мова йде про використання різних посадових осіб, які не належали до системи судочинства. Так з'явилася посада митника, що стягував митний збір на ринку (статті 37, 107). У редакції детальніше розробили процедуру тимчасового утримання посадовців залежним населенням. Зокрема вірнику (стаття 9), будівельнику міських укріплень (стаття 96) та мостобудівнику (стаття 97) надавали забезпечення у вигляді грошей та натуральних продуктів⁴⁴.

Основне податкове навантаження в Київській Русі покладалось на сільських мешканців. Общини складалися із смердів залежних тільки від держави, якій вони сплачували податки й відбували різні повинності, а також смердів залежних

⁴² І. Бойко, Б. Тищик, *Історія держави і права України*, Київ 2015, с. 49.

⁴³ Г. Демиденко, *Ярослав Мудрий і його час*, [в:] *Правда Руська...*, с. 233.

⁴⁴ *Правда Руська...*, с. 28–36.

від бояр. Спостерігалось також поступове збільшення чисельності залежних від феодалів смердів через певні державні побори, наслідки військових походів, неурожай у посушливі дощові роки тощо.

У Київській Русі з середини X до середини XII століття утворилася та закріпилася певна система податків та зборів, яка складалася із данини, грошової та натуральної плати князівським службовцям, штрафів, тобто вир, продажів та інших судових стягнень, а також із податків та зборів. Усі ці складові з плином часу постійно розвивалися та змінювались.

Бібліографія

- Бойко І., Тищик Б., *Історія держави і права України*, Київ 2015.
- Брайчевський М., *Вибране*, т. 2. *Хозарія і Русь. Аскольд — цар Київський*, Київ 2009.
- Брайчевський М., *Твори*, т. 1. *Суспільно-політичні рухи у Київській Русі. Історична думка в Київській Русі*, Київ 2004.
- Велика українська юридична енциклопедія, т. 1. *Історія держави і права України*, Харків 2016.
- Демиденко Г., *Ярослав Мудрий і його час*, [в:] *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*, Харків 2014.
- Енциклопедія історії України, т. 1. *Україна–Українці*, кн. 2, Київ 2019.
- Конта Р., *Податкова реформа в Київській Русі періоду правління княгині Ольги*, «Етнічна історія народів Європи» 24, 2008.
- Котляр М., *Договори Київської Русі з Візантією. Енциклопедія з історії України*, ред. В. Смолій, Київ 2004.
- Кучерявенко М., *Курс налогового права. В шести томах*, т. 1. *Генезис налогового регулирования (в двух частях)*, ч. 1, Харьков 2002.
- Кучерявенко М., *Основы налогового регулирования*, Харьков 1996.
- Лашченко Р., *Лекції по історії українського права*, Прага 1923.
- Літопис руський, пер. з давньорус. Л. Махновець, Київ 1989.
- Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*, Харків 2014.
- Толочко О., Толочко П., *Україна крізь віки*, ред. В. Смолій, т. 4. *Київська Русь*, Київ 1998.
- Усенко І., *Статут Князя Володимира Святославовича*, [в:] *Велика українська юридична енциклопедія*, т. 1. *Історія держави і права України*, Харків 2016.
- Шевердін М., *Становлення і розвиток прямого оподаткування в Київській Русі (IX–XIII ст.)*, «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право» 22, 2013, ч. 2, т. 1.
- Щодра О., *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття*, Львів 2016.
- Donnert E., *Das altostslawische Großreich Kiev. Gesellschaft, Staat, Kultur, Kunst und Literatur vom 9. Jahrhundert bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2012.
- Gittermann V., *Geschichte Russlands*, т. 1, Frankfurt am Main 1988.
- Kulischer J., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, т. 1. *Das Mittelalter*, München 1971.
- Kulischer J., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, т. 2. *Die Neuzeit*, München 1971.
- Melin J., Johansson A.W., Hedenborg S., *Sveriges historia. Koncentrerad uppslagsbok: fakta, årtal, kartor, tabeller*, Stockholm 1997.

Mykoła Kobyłecki

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Natalia Paśławska

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Regulacje prawne dotyczące podatków i opłat na Rusi Kijowskiej w IX–X wieku

Streszczenie

W IX–X wieku powstało pierwsze państwo ukraińskie — Ruś Kijowska. We wczesnych etapach jego istnienia pobór podatków był słabo uregulowany. Pierwsze informacje o procedurze pobierania podatków, opłat i innych należności znajdują się w kronikach, zwłaszcza w napisanej przez Nestora z Ławry Peczerskiej *Powieści minionych lat*. W tekście tym pojawia się termin *dań* (danina), którym określano podatki i inne opłaty.

Pojęcia *dań* i *danina* odnosiły się do różnych podstaw nakładania podatków oraz ich wysokości. Z jednej strony oznaczały przymusowe płatności, zwykle na rzecz państwa, a z drugiej — zwykle opłaty w formie podatków. Część autorów uważa więc, że danina była sposobem uregulowanego poboru podatków. Istniały trzy rodzaje dani: duża, ciężka i lekka (*welyka dań, dań tiazka i dań lehka*).

Płatności dokonywano w naturze oraz w pieniądzu metalowym. Uważa się, że do płacenia daniny służyły arabskie drachmy srebrne i bizantyjskie monety srebrne, a od początku XI wieku — monety srebrne z Europy Zachodniej, głównie dinary niemieckie. Bicie własnych monet rozpoczęło się na Rusi Kijowskiej za panowania księcia Włodzimierza Wielkiego. Były to monety złote i srebrne oraz hrywny (sztabki złota i srebra).

Procedurę poboru podatków jako pierwsza ustanowiła księżna Olga, wprowadzając zasady ich pobierania i nakładając daniny — tak zwane *uroki*. Na terenie Rusi Kijowskiej założyła również składy zwane *stanowyszczami* oraz tereny łowieckie zwane łowiskami, z wykorzystania których płacono daninę. W IX i X wieku Ruś Kijowska wykształciła więc i uregulowała system podatków i opłat.

Oprócz daniny w Rusi Kijowskiej znane były takie należności, jak *dary* i *tiahło*. Głównymi przedmiotami opodatkowania były jednak dymy i dworzyszczka, czyli działki ziemi. Podatki obliczane na podstawie wielkości działki lub liczby osób nazywano *tiahłem*. Termin ten pochodzi od ukraińskiego słowa *tiahnuty* ('ciągnąć'), a odnosił się do obowiązku płacenia podatków i opłat lub wykonywania pracy. *Tiahło* miało kilka znaczeń: całość majątku opodatkowanej rodziny oraz całość danin nakładanych na określony rodzaj działalności. Później *tiahło* postrzegane było jako działka ziemi należąca do osoby prywatnej, za którą płacono daninę. Chłopów mieszkających na państwowej ziemi nazywano zaś *tiahłymi* (*tiahli ludy*).

Cerkiew otrzymywała na Rusi Kijowskiej dziesięcinę. Książę Włodzimierz Wielki przekazywał jej część dochodów podatkowych i zysków państwa. Po przyjęciu przez Ruś Kijowską chrześcijaństwa w 988 roku nakazał wznieść cerkiew ku czci Matki Bożej. Ukończoną w 996 roku budowlę nazwano Cerkwią Dziesięcinną. W grudniu 1240 roku została zniszczona po zdobyciu Kijowa przez tatarsko-mongolskie wojska Batu-chana. Kronika głosi, że po modlitwie książę Włodzimierz Wielki powiedział: „Dam tej cerkwi Matki Bożej dziesięcinę z mojego majątku, z moich miast”. Decyzja ta była początkiem finansowego i materialnego wspierania Cerkwi przez władców Rusi Kijowskiej. Procedura płacenia dziesięciny na jej rzecz została później uwzględniona przez księcia Włodzimierza w statucie cerkiewnym.

Syn Włodzimierza, książę Jarosław Mądry, kontynuował drogę polityczną ojca. Najbardziej wyróżnił się w dziedzinie prawa — jego imię wiąże się z przyjęciem pierwszego kodeksu ukraińskiego prawa, Ruskiej Prawdy, który regulował między innymi procedurę pobierania podatków i opłat.

Słowa kluczowe

Ruś Kijowska, ukraińskie państwo, Ruska Prawda, podatki, opłaty, danina, źródła prawa